

Izabela Nadolnik*

Odrębne światy. Katecheci szkół średnich powiatu brzeskiego w okresie ofensywy ideologicznej

Separate Worlds. Secondary School Catechists from the Brzesko District during an Ideological Offensive

Abstract: Religion as a school subject has occupied an important place in Polish schools for centuries. Political changes after World War II caused deep transformations in education. The process of expulsion of religion from schools was characterized by varying dynamics. In this changing reality, catechists' activities took on a specific nature. There were six schools functioning in the Brzesko district immediately after the war. The work of the local priests/teachers focused at that time around religious education, supporting Catholic tradition at schools, as well as developing resistance and opposition to the aggressive policy of youth secularization. Gradually, however, they had to give up their activity under the pressure of communist terror. Jan Stepa, the bishop of Tarnów, played a significant role in countering the atheization of schools. Priests Stanisław Pękała and Edward Limanówka were among the most distinguished catechists in Brzesko, and were devoted to teaching youth.

Keywords: teaching religion, catechist, Stalinism, Brzesko district, the secularization of education

Religia jako przedmiot nauczania od wieków zajmowała ważne miejsce w polskim szkolnictwie. Fakt ten świadczył o wysokiej randze Kościoła katolickiego w państwie oraz społeczeństwie. Przemiany ustrojowe, które nastąpiły po zakończeniu drugiej

* Izabela Nadolnik – dr, nauczyciel w Zespole Szkół w Porąbce Uszewskiej, izabela.nadolnik.sce@poczta.fm.

wojny światowej, spowodowały głębokie przeobrażenia w oświacie, co nie pozostało bez wpływu na miejsce i rolę religii w tym systemie. Aparat partyjno-państwowy podjął działania zmierzające w kierunku laicyzacji szkolnictwa i nasycenia go ateistyczną ideologią komunistyczną. Była to faktycznie walka z Kościołem, jego pozycją i wpływami¹. Proces rugowania religii ze szkół charakteryzował się zmienną dynamiką i podlegał różnorodnym wahaniom i konfrontacjom. W efekcie tych przemian, w ciągu pierwszych siedemnastu lat istnienia ludowej Polski, religia pozostawała przedmiotem nauczania szkolnego.

Zagadnienie nauczania religii w szkołach wymagało od rządu rozwiązania dwóch kwestii prawnych: ustaleń wynikających z Konkordatu oraz postanowień Konstytucji Marcowej². Uchwała Tymczasowego Rządu Jedności Narodowej z 12 września 1945 r. o wygaśnięciu Konkordatu rozwiązała problem pierwszy³. W drugiej sprawie rozwiązaniem był wprowadzony w życie *Okólnik w sprawie nauki szkolnej religii*, w którym minister Czesław Wycech zarządził:

1. Nauka religii jest obowiązkowa dla uczniów przynależnych do wyznań uznawanych przez Państwo, we wszystkich szkołach (z wyjątkiem wyższych) państwowych, publicznych, samorządowych oraz w tych szkołach prywatnych, które korzystają z zasiłków państwowych lub samorządowych.
2. Uczniowie, których rodzice (prawni opiekunowie) zadeklarują, iż nie życzą sobie, by ich dzieci pobierały naukę religii, ponieważ nie odpowiada to ich przekonaniom religijnym, są od nauki tego przedmiotu zwolnieni.
3. Uczniom, o których mowa w punkcie 2, w świadectwie, katalogu szkolnym i księdze ocen nie wystawia się oceny z nauki religii⁴.

Tym samym z uczenia się religii, będącej nadal przedmiotem obowiązkowym, można było zrezygnować poprzez złożony przez rodziców lub prawnych opiekunów sprzeciw.

Do roku szkolnego 1947/1948 nauczanie religii odbywało się we wszystkich szkołach. Działo się tak dlatego, że jako przedmiot obowiązkowy znajdowała się we wszystkich programach, a w planach godzin była nadal na pierwszym miejscu. Jednak już od 1946/1947

- 1 T. Hejnicka-Bezwińska, *Zarys historii wychowania (1944–1989)*, cz. 4: *Oświata i pedagogika pomiędzy dwoma kryzysami*, Kielce 1996, s. 63–67.
- 2 H. Konopka, *Religia w szkołach Polski Ludowej. Sprawa nauczania religii w polityce państwa (1944–1961)*, Białystok 1995, s. 15; A., A. Annuszowie, *Samotnie wśród wiernych. Kościół wobec przemian politycznych w Polsce (1944–1994)*, Warszawa 1994, s. 18–21, 23.
- 3 H. Konopka, *Religia w szkołach Polski Ludowej*, s. 16.
- 4 Tamże, s. 17–18.

ilość godzin nauki religii w szkole stopniowo zmniejszała się⁵. Rok 1948 oznaczał początek ofensywy ideologicznej. Laicyzacja szkolnictwa była jednym z głównych celów polityki oświatowej państwa. Biuro polityczne Komitetu Centralnego Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej (KC PZPR) wydało memoriał, w którym zawarta była instrukcja laicyzowania szerokich mas ludowych. W praktyce odczytywano politykę PZPR jako zobowiązanie do walki z religijnymi przekonaniem ludzi⁶. Od roku szkolnego 1949/1950 religia stała się przedmiotem nadobowiązkowym. Jednocześnie ze wszystkich diecezji dochodziły informacje o masowych zwolnieniach księży, sióstr zakonnych i katechetów świeckich. 14 kwietnia 1950 r. zawarto porozumienie pomiędzy rządem a Episkopatem. Między innymi podejmowano w nim sprawę nauczania religii w szkołach. W punkcie 10 zapisano:

[...] Programy nauczania religii będą opracowywane przez władze szkolne wspólnie z przedstawicielami Episkopatu, szkoły będą zaopatrzone w odpowiednie podręczniki, nauczyciele religii [...] będą traktowani na równi z nauczycielami innych przedmiotów; wizytatorów nauczania religii władze szkolne będą powoływały w porozumieniu z Episkopatem⁷.

Rzeczywistość jednak odbiegała od stanu prawnego. Władze partyjno-rządowe nie zamierzały zejść z drogi laicyzacji szkolnictwa. Pretekstem do nowej batalii przeciwko Kościołowi na niwie oświatowej stała się akcja związana ze zbieraniem podpisów pod tzw. Apellem Sztokholmskim⁸. Zainaugurował ją 10 maja 1950 r. prezydent Bolesław Bierut. Jednocześnie „Trybuna Ludu” ostro zaatakowała biskupów, którzy rzekomo wydali rozporządzenie zabraniające księżom podpisywania Apelu, w tym między innymi biskupa Jana Stepę z Tarnowa. W konsekwencji nasilono bezprawne zwalnianie księży ze szkół. Represje zastosowano zarówno wobec księży etatowych, kontraktowych, jak i pracujących na godziny zleczone. Wśród nich było wielu księży

5 Tamże, s. 33.

6 T. Hejnicka-Bezwińska, *Zarys historii wychowania (1944–1989)*, s. 64.

7 H. Konopka, *Religia w szkołach Polski Ludowej*, s. 76–77.

8 Apel Sztokholmski, uchwalony na III Sesji Światowej Rady Pokoju, w dniach 15–21 marca 1950 r. w Sztokholmie, nawoływał do przeprowadzenia światowego plebiscytu w sprawie zakazu używania broni jądrowej poprzez składanie indywidualnych podpisów pod jego tekstem. Komunistyczna i lewicowa inspiracja Ruchu Obrońców Pokoju, zaostrożająca się sytuacją międzynarodową (m.in. wybuch wojny w Korei) spowodowały sprzeciw rządu Stanów Zjednoczonych i wielu krajów antykomunistycznych wobec podpisywania Apelu. Przeciw podpisywaniu Apelu wypowiedział się także papież Pius XII.

uczących 30 lat i więcej. W samym województwie krakowskim w tym czasie usunięto 13 prefektów i 53 katechetów świeckich⁹.

Gwałtowne pogorszenie relacji pomiędzy państwem a Kościołem nastąpiło na skutek wprowadzenia w życie 14 kwietnia 1950 r. *Regulaminu dla katechetów i katechetek*¹⁰. Dokument opracowany na polecenie Biura Politycznego KC PZPR miał wtłoczyć nauczycieli religii w rygorystyczne ramy lojalnego, oddanego sprawie budowy socjalistycznej Polski, nauczyciela. Katechetów i katechetki zobowiązano ponadto do przestrzegania zasady wolności sumienia. Wywieranie jakiegokolwiek nacisku w zakresie praktyk religijnych i przynależności religijnej było zabronione. Jednocześnie nauczycielom religii narzucono zadania o charakterze politycznej agitacji prosocjalistycznej, co ułatwić miało władzom oświatowym wyeliminowanie ze szkół osób, które nie przestrzegały tego regulaminu. Z dniem 1 września 1954 r. wyprowadzono religię z siatki godzin w szkołach średnich ogólnokształcących i zawodowych. Naukę można było organizować tylko dla tych uczniów, których rodzice wyrazili w tej kwestii indywidualne życzenie na piśmie¹¹. Na podstawie *Zarządzenia ministra oświaty z dnia 8 grudnia 1956 roku w sprawie nauczania religii w szkołach* wymiar nauczania religii zmieniono na 1 godzinę tygodniowo. Jednocześnie zaniechano odmawiania modlitwy przed i po lekcjach¹².

W 1957 r. rozpoczęło swoją działalność Towarzystwo Szkoły Świeckiej (TSŚ) propagujące przy poparciu PZPR ideę laicyzacji szkoły w Polsce, jako warunku rozwoju socjalizmu, postępu oraz naukowego poglądu na świat. Do stycznia 1958 r. powstało 18 oddziałów wojewódzkich, 157 powiatowych, miejskich i dzielnicowych, 580 kół szkolnych i w zakładach pracy. Jego zadaniem było krzewienie ideologii antyreligijnej¹³. Jednym z głównych zadań TSŚ było:

przeciwstawienie się usiłowaniom narzucenia szkole charakteru wyznaniowego [...] poprzez organizowanie praktyk religijnych młodzieży, pielgrzymek, zbiorowego odmawiania modlitw, dekorowania lokali szkolnych emblematami religijnymi, stwarzaniu [...] uprzywilejowanego stanowiska dla katechety¹⁴.

9 H. Konopka, *Religia w szkołach Polski Ludowej*, s. 79–90.

10 Tamże, s. 98–99.

11 Tamże, s. 148.

12 Tamże, s. 178.

13 H. Konopka, *Religia w szkołach Polski Ludowej*, s. 197; A. Gładysz, *Oświata, kultura, nauka w latach 1947–1959*, Warszawa–Kraków 1981, s. 47.

14 W. Ozga, *Szkoła należy do państwa, a nie do kościoła*, „Wychowanie”, 7 (11) 1958, s. 10–12.

Towarzystwo zakładało swoje oddziały przy szkołach, fabrykach, zakładach pracy. Trzon jego pracy opierał się na wykładach, szkoleniach, akcjach propagandowych¹⁵. Cyklicznie z ramienia TSŚ wydawane było czasopismo „Wychowanie”. Na jego łamach umieszczano artykuły piętnujące nauczanie i wychowanie religijne. Przekonywano, że szkoła polska powinna wychowywać młodzież w duchu moralności zgodnej z założeniami ideowymi socjalizmu. W podobnym tonie pisano również na łamach „Głosu Nauczycielskiego”.

Atmosfera roku szkolnego 1958/1959 zdominowana została przez „wojnę o krzyże”¹⁶. Minister Władysław Bieńkowski w przemówieniu z okazji rozpoczęcia roku szkolnego wspominał, że „sprawą dużej wagi dla atmosfery wychowawczej jest usunięcie ze szkoły wszelkich śladów nietolerancji, dyskryminacji i fanatyzmu”. Ostatecznie kwestię nauczania religii oraz miejsca praktyk religijnych w szkołach zamknęła *Ustawa o Rozwoju Systemu Oświaty i Wychowania* z 15 lipca 1961 r. W artykule 2. zapisano: „Szkoły i inne placówki oświatowo-wychowawcze są instytucjami świeckimi. Kształt nauczania i wychowania w tych instytucjach ma charakter świecki”¹⁷. Tym samym ustawa wprowadzała świecki charakter całego szkolnictwa, w tym średniego i zawodowego.

Kościół nie pozostawał bierny wobec agresywnej polityki aparatu władzy. Z jego strony płynęły liczne apele i działania kierowane do zagrożonej laicyzacją młodzieży. Władze widziały w tym jednak dużą konkurencję. Toczyła się „bitwa o młodzież”¹⁸. Od 1 września 1961 r. katechizacja dzieci i młodzieży odbywała się już wyłącznie w ośrodkach parafialnych, pod nadzorem władz świeckich. Episkopat jednak nie zgodził się na uzależnienie wychowania religijnego od komunistycznej administracji. Jednak przez wiele lat podjęty wysiłek katechizacji w salkach parafialnych i wynajętych pomieszczeniach napotykał na rozmaite szykany¹⁹. Mimo wszystko pracę katechizacyjną kontynuowano z dużą intensywnością.

Funkcjonowanie w zawodzie nauczyciela w tym również nauczyciela-katechety na przestrzeni lat 1945–1961 nacechowane było szczególnymi uwarunkowaniami. Nowa władza, która ukształtowała się według wzorów charakterystycznych

15 Ł. Kurdybacha, *Rozwój programów Towarzystwa Szkoły Świeckiej*, „Wychowanie”, 8 (75) 1962, s. 12–20; *O szeroki front laicki*, „Wychowanie”, 2 (69) 1962, s. 2–4.

16 A., A. Annuszowie, *Samotnie wśród wiernych*, s. 35.

17 *Ustawa z dnia 15 lipca 1961 roku o rozwoju systemu oświaty*. Dz. U., 1961, nr 32, poz. 160.

18 M. Wierzbicki, *Młodzież w PRL*, Warszawa 2009, s. 32.

19 J. Draus, R. Terlecki, *Historia wychowania*, t. 2: *Wiek XIX i XX*, Kraków 2005, s. 307–308.

dla rozwiązań totalitarnych, swoje dyrektywy narzucała także w sferze powinności nauczycielskich. W tym zakresie widziano doniosłą rolę kształtowania przyszłych pokoleń społeczeństwa socjalistycznego. Bolesław Bierut uważał, że najważniejszym obowiązkiem nauczyciela jest „uczynić z każdego dziecka i ucznia czynnego współuczestnika w walce o przebudowę świata, bojownika o wyzwolenie ludzkości z kajdan przemocy imperialistycznej, gorącego patriotę, miłującego swój naród”²⁰. Marksizm i leninizm wyznaczały nauczycielskie paradygmaty²¹. Prawną sytuację nauczycieli w pierwszych latach powojennych określała ustawa z 1932 r.²², a pragmatyka nauczycielska była w dalszym ciągu sygnowana niezmienną ustawą z 1926 roku²³. Było to zamierzone działanie władz politycznych i oświatowych, podyktowane względami praktycznymi. Przepisy te mówiły o bezwzględnej konieczności przestrzegania przepisów prawa oświatowego i wykonywania poleceń służbowych. Nauczyciel mógł być niemal instrumentalnie wykorzystywany do realizacji określonych celów politycznych²⁴. W nowych warunkach najważniejszym zadaniem było wychować dzieci i młodzież na ideowych, wykształconych obywateli, patriotów Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej, oddanych budowie socjalizmu i pokoju. Aby tego dokonać, nauczyciel musiał m.in. dbać o godność i przykładową postawę, systematycznie podnosić swój poziom ideologiczny, być głosicielem ustroju politycznego.

Nauczanie religii w szkołach średnich powiatu brzeskiego miało podobny charakter oraz przebieg jak na terenie całego kraju. W początkowych latach po wojnie praktyki religijne były nieodłącznym elementem krajobrazu szkolnego, uświęcały tradycje i nadawały religijnego wymiaru najważniejszym wydarzeniom. Rozpoczęcie roku szkolnego oraz zakończenie inaugurowane były mszą świętą odprawianą przez księdza proboszcza, koncelebrowaną przez katechetę z udziałem grona pedagogicznego oraz społeczności uczniowskiej. 10 lutego 1945 r. w brzeskim kościele parafialnym odbyło się uroczyste nabożeństwo wraz z podniosłym kazaniem księdza Michała Blecharczyka, profesora tutejszego Gimnazjum i Liceum Ogólnokształcącego²⁵. Podob-

20 *Przemówienie Prezydenta Rzeczypospolitej do młodych nauczycieli*, „Nowa Szkoła”, 1950, nr 3/4, s. 125.

21 „Nowa Szkoła”, 1949, nr 5–6, s. 3.

22 *Ustawa z dnia 11 marca 1932 r. O ustroju szkolnictwa*, Dz. URP z 1932, nr 38, poz. 389.

23 *Ustawa z dnia 1 lipca 1926 r. O stosunkach służbowych nauczycieli*, Dz. URP 1926, nr 92, poz. 530.

24 I. Nowosad, *Nauczyciel wychowawca czasu polskich przełomów*, Kraków 2001, s. 75.

25 Archiwum Szkolne Liceum Ogólnokształcącego w Brzesku [dalej: ASLOB], Kronika szkolna.

nie 1 maja 1945 r. z okazji święta pracy młodzież licealna wzięła udział w nabożeństwie odprawionym przez wspomnianego katechetę. Po mszy zorganizowana została defilada przez ulice miasta. 3 maja 1945 r. w rocznicę uchwalenia Konstytucji wysłuchano mszy i kazania katechety ks. M. Blecharczyka²⁶. Kiedy uroczyście świętowano trzydziestolecie pracy pedagogicznej dyrektora Państwowego Gimnazjum i Liceum Ogólnokształcącego w Brzesku, Witolda Zajączkowskiego, obchody rozpoczęła wspólna msza w kaplicy szkolnej²⁷. Okazją do religijnego przeżywania były także celebrowane dni patrona tej placówki, św. Stanisława Kostki, które odbywały się, jak odnotowuje kronika szkolna, 13 listopada. W 1947 r. odprawiono na tę okoliczność uroczystą mszę, zaś kazanie wygłosił wówczas dziekan, ksiądz Jan Sosnur²⁸. Przy okazji świąt wielkanocnych odbywało się w liceum tzw. święcone. Młodzież przynosiła pokarmy, które świecił ksiądz katecheta. Boże Narodzenie stanowiło okazję do zorganizowania szkolnego opłatka. W radłowskim liceum ogólnokształcącym tradycją było dzielenie się opłatkiem z nauczycieli z uczniami, co odnotowywano w protokołach rad pedagogicznych.

W niektórych szkołach na praktyki religijne poświęcano cały dzień, zwalniając młodzież z zajęć lekcyjnych. Działo się tak między innymi w Technikum Administracyjno-Gospodarczym w Szczurowej. Dniami wolnymi od nauki była tam Środa Popielcowa, Zielone Świątki, Boże Ciało i Wniebowzięcie Najświętszej Maryi Panny. Dodatkowe wolne dni przeznaczano na rekolekcje i spowiedź wielkanocną²⁹. Ponadto w pierwszych latach po wojnie, do chwili zerwania przez rząd umowy konkordatowej, w niektórych szkołach nie było nauki w czasie wizytacji kanonicznej parafii dokonywanej przez biskupa. Także przyjmowanie sakramentu bierzmowania odbywało się w godzinach przedpołudniowych³⁰.

Obecność księży i osób duchownych nadawała religijnego wymiaru różnorodnym wydarzeniom. Po zakończeniu czynu społecznego, w którym wzięli udział brzescy licealiści, ksiądz proboszcz z Jasienia poświęcił posadzone przez nich przy gościńcu drzewka, i „w gorących słowach przemówił do zgromadzonej młodzieży”³¹. Msze

26 Tamże.

27 Tamże.

28 Tamże.

29 Archiwum Narodowe w Krakowie, oddz. w Tarnowie [dalej: ANKOT], sygn. 31/241/60, Dzienniki lekcyjne Państwowego Technikum Administracyjno-Gospodarczego w Szczurowej.

30 J. Rzepa, *Zamyślenia przy sarkofagu biskupa Jana Stepy w pięćdziesiątą rocznicę jego śmierci*, Tarnów 2008, s. 154.

31 ASLOB, Kronika szkolna.

święte dla szkolnej społeczności odbywały się nawet w warunkach polowych jak chociażby 15 lipca 1945 r. przy okazji Dnia Przysposobienia Wojskowego i Wychowania Fizycznego³². Oprócz uświetniania uroczystości szkolnych, księża katoliccy pracujący w brzeskich szkołach mieli zadania podobne do pozostałych nauczycieli. Brali udział w posiedzeniach rad pedagogicznych, zabierali głos w podejmowanych sprawach, wygłaszali referaty. Przykładem przeplatania treści szkoleniowych z zakresu pedagogiki z nauką społeczną Kościoła był referat przedstawiony przez katechetę ks. Józefa Jemiolo 13 grudnia 1946 r. podczas posiedzenia rady pedagogicznej Liceum Ogólnokształcącego w Radłowie, na temat „Prawo naturalne jako podstawa wszelkiego prawa”³³. W tym czasie dostrzegano jeszcze konieczność stosowania w praktyce pedagogicznej przedstawionych tez.

Jednak na terenie powiatu brzeskiego, podobnie jak w całym kraju, sukcesywnie następowała narzucona przez władze państwowe ofensywa ideologiczna, która jako jeden z postulatów nowego charakteru szkoły stawiała jej laicyzację. Już 9 stycznia 1948 r. dyrektor Państwowego Gimnazjum i Liceum w Brzesku podczas obrad rady pedagogicznej przedstawił sprawozdanie ze zjazdu dyrektorów, które odbyło się 20 grudnia 1947 r. w Krakowie. Głównym jego założeniem było dążenie do „zerwania z apolitycznością szkoły, [...] stworzenie ze szkoły terenu ofensywy ideologicznej [...] i wprowadzenie [...] ducha realizmu”³⁴. W praktyce oznaczało to brutalną walkę z religią, religijną obrzędowością i symboliką.

Jednym z pierwszych kroków zmierzających do zminimalizowania znaczenia religii było przeniesienie krzyży ze ściany frontowej w klasach na ściany boczne, czemu żywo sprzeciwił się podczas obrad rady pedagogicznej Liceum Ogólnokształcącego w Brzesku 30 września 1949 r. ksiądz katecheta Stanisław Pękała. Od tego momentu w dokumentach i archiwaliach szkół, protokołach rad pedagogicznych czy kronikach, nie można znaleźć żadnych relacji dotyczących praktyk religijnych. Nieliczne informacje dotyczące nauczania religii znajdują się jedynie w dziennikach lekcyjnych, w formie zapisanych przez katechetów programów i tematów. Jednak i ten ślad urywa się w początku lat pięćdziesiątych. O przebiegu katechizacji dowiedzieć się można już tylko z relacji wspomnieniowych uczniów i nauczycieli bądź studiując zasoby Archi-

32 Tamże.

33 Archiwum Szkolne Liceum Ogólnokształcącego w Radłowie [dalej: ASLOR], Księga protokołów rady pedagogicznej.

34 Tamże.

wum Diecezjalnego w Tarnowie. Tam m.in. znajdują się wytyczne do pracy katechetów sformułowane przez biskupa Jana Stepę, którego działalność odcisnęła znaczący ślad na historii nauczania religii w szkołach diecezji tarnowskiej.

Biskup Stepa jako przewodniczący Komisji Szkolnej Episkopatu Polski dobrze rozpoznał potrzeby swoich czasów. Doświadczony walki z religią w archidiecezji lwowskiej jeszcze przed drugą wojną światową, przewidywał ofensywę ideologiczną ze strony państwa i do przeciwstawienia się jej przygotowywał zarówno księży, jak i diecezjan. Wielką wagę przywiązywał do katechizacji, którą uznał za podstawowe zadanie Kościoła. W 1947 r. wydał list pasterski pod tytułem *Uczmy się i uczmy drugich*. Spodziewając się zakazu nauczania religii w szkołach, polecił Referatowi Katechetycznemu Kurii Diecezjalnej w Tarnowie, przygotowywać rodziców do prowadzenia katechizacji w domach. Akcja szkolenia osób świeckich odbywała się między innymi w domu rekolekcyjnym w Ciężkowicach. Do prowadzenia katechez w trakcie wakacji zobowiązywał również kleryków³⁵. Działania miały okazać się niezmiernie owocne w przyszłości. W 1957 r. wydał wytyczne dotyczące nauki religii w szkołach. Zwracał w nich uwagę katechetów na konieczność pokonywania takich trudności jak zły rozkład lekcji religii w szkolnych siatkach godzin, nieodpowiednie pory nauczania, brak dobrej atmosfery i nieprzychylność wobec księży ze strony kierownictwa niektórych szkół. Jednocześnie zwracał uwagę na charakterystykę środowiska młodzieży, odczytywaną ze sprawozdań katechetów oraz wizytatorów. Podkreślał w nich jej religijność, powszechne uczestnictwo w nabożeństwach, niedzielach adoracyjnych, odpustach parafialnych. Aktywność katolickiej młodzieży nie ustępowała jeszcze pod naporem akcji laicyzacyjnych prowadzonych przez władze polityczne, głównie ramieniem ideologicznym Związku Młodzieży Polskiej. Jednak w 1960 r. na terenie diecezji tarnowskiej nauka religii w szkołach odbywała się już tylko w 73% placówek, w pozostałych nauczanie miało miejsce w salkach katechetycznych.

W tych okolicznościach szczególnego znaczenia nabierała praca katechetów. Na terenie szkół średnich powiatu brzeskiego w latach 1945–1961 pracowało znaczne ich grono. Należeli do nich księża: z Liceum Ogólnokształcącego w Brzesku: Michał Blecharczyk, Jan Fortuna, Stanisław Pękała; z Technikum Ekonomicznego w Brzesku: Jan Pękała, Józef Stal; z Technikum Rolniczego w Wojniczu: Władysław Homerski, Tadeusz Jachymiak, Jan Rec; z Gimnazjum i Liceum Administracyjno-Handlowego

35 J. Rzepa, *Zamyślenia przy sarkofagu biskupa Jana Stepy*, s. 133–142.

w Wojniczu: Władysław Gądek, Bronisław Kępa, Władysław Kowalczyk; z Liceum Administracyjno-Gospodarczego w Szczurowej: Stanisław Ryczek, Stanisław Ryniewicz; z Liceum Ogólnokształcącego w Radłowie: Józef Jemioło, Władysław Woda, Stanisław Żurek³⁶. Analizując materiały archiwalne, literaturę przedmiotu oraz relacje wspomnieniowe i pamiętniki absolwentów, zauważyć można, że wśród wymienionych najbardziej wyróżnia się postać księdza Stanisława Pękały. Przebija w niej ogromne zaangażowanie w sprawy młodzieży i jednocześnie odwaga oraz aktywny sprzeciw wobec panującej doktryny politycznej. Osoby wspominające postać katechety podkreślają jego wpływ na ich życie, podejmowane wybory, wybierane drogi.

Ksiądz Stanisław Pękała urodził się 12 kwietnia 1915 r. w Korzennej pod Grybowem, w rodzinie chłopskiej Pawła i Marii Kantor. Po ukończeniu szkoły powszechnej w rodzinnej miejscowości kształcił się od 1927 r. w I Państwowym Gimnazjum im. Jana Długosza w Nowym Sączu, a później w I Państwowym Gimnazjum im. Kazimierza Brodzińskiego w Tarnowie, gdzie w 1935 r. złożył egzamin maturalny. Następnie wstąpił do tarnowskiego Seminarium Duchownego, po którego ukończeniu otrzymał święcenia kapłańskie 31 marca 1940 r. Ks. Pękała początkowo pełnił obowiązki wikariusza w Bieczu koło Jasła, do sierpnia 1943 r. ucząc równocześnie religii w szkołach powszechnych w Kwiatonowicach i Strzeszynie koło Gorlic, następnie w Dąbrowie Tarnowskiej i Pilźnie koło Dębicy. Stąd został przeniesiony do Brzeska na stanowisko katechety w Państwowym Gimnazjum i Liceum Ogólnokształcącym. Bezpośrednio po zakończeniu drugiej wojny światowej, dopóki była otwarta kaplica w pałacu Götztów, w którym umieszczono liceum ogólnokształcące, odprawiał dla młodzieży mieszkającej w szkolnym internacie msze pierwszopiątkowe, które cieszyły się wielkim powodzeniem. Niestety nie trwało to długo. Kaplicę wkrótce zamknięto i zamieniono na magazyn żywno-

36 Archiwum Diecezji Tarnowskiej [dalej: ADT], sygn. 22/34, 22/38, Wizytacje i sprawozdania szkół średnich za lata 1946–1948; sygn. ON II-5,A 22/6, Wizytacje i sprawozdania dekanat brzeski; sygn. ON II-18, A 22/21, Wizytacje i sprawozdania dekanat radłowski; sygn. WK-II/1, Sprawozdania dekanalne wizytatorów z wizytacji katechetycznych, t. 100, za lata 1957–1960,teczka: 1957–1958; ASLOB, Księgi protokołów rad pedagogicznych, dzienniki lekcyjne; ASLOR, Księgi protokołów rad pedagogicznych, dzienniki lekcyjne; Archiwum Szkolne Technikum Ekonomicznego w Brzesku [dalej: ASTEB], Księga protokołów rad pedagogicznych; ANKOT, sygn. 31/241/60, Dzienniki lekcyjne Państwowego Technikum Administracyjno-Gospodarczego w Szczurowej; *Szczurowa. Z dziejów wsi i gminy*, red. J. Hampel, Kraków 1996; G. Kubacki, *Z kart historii radłowskiego liceum*, Tarnów 2005, s. 15–27; *100 lat Gimnazjum i Liceum Ogólnokształcącego w Brzesku*, Wydanie jubileuszowe, Brzesko 2011, s. 51–59.

ści. Na stanowisku szkolnego katechety pozostawał do 1954 r., gdy to władze oświatowe podjęły decyzję o usunięciu go³⁷.

Jako pedagog ks. Pękała był bardzo wysoko ceniony przez władze kościelne. W protokole z wizytacji lekcji religii uczniów brzeskiego liceum ogólnokształcącego w dniu 31 maja 1948 r. znajduje się opis jego zajęć przeprowadzonych w klasach VIII, IX i X. Wizytator ocenił katechetę jako „dobrze przygotowanego, uczącego z namaszczeniem [...], prowadzącego wykład jasny, dokładny, na poziomie i przystępny”. O osobowości pisał w następujący sposób: „sumienny, z ojcowskim podejściem do uczniów, dobrze do nauczania przygotowany, pedagogicznie uzdolniony”³⁸.

Poza nauczaniem podejmował wspólnie z młodzieżą szkolną wiele różnorodnych działalności. Organizował spotkania wigilijne, jasełka i misteria Męki Pańskiej. We wspomnieniach uczniów oraz innych duszpasterzy znajdują się relacje mówiące o jego gorliwości w pracy nad młodym pokoleniem, spotkaniach na wycieczkach, imprezach szkolnych oraz wyjazdach do krakowskich teatrów. W rozmowach, dyskusjach, które inicjował, uświadamiał rolę i znaczenie zakorzenienia w kulturze ojczyznej, wierności całej narodowej tradycji, konieczności uodpornienia się na wszelkie próby odrywania narodu od jego chrześcijańskich korzeni³⁹. Jan Stefan Gawlik, absolwent brzeskiego liceum, rocznik 1957, w opublikowanych *Wspomnieniach z mojej budy* pisał:

Dużą rolę w kształtowaniu naszych osobowości w szkole odegrał wspaniały pedagog, serdeczny przyjaciel młodzieży, zawsze wesoły i uczynny, prezentujący dużą wiedzę ogólną, humanista i dobry psycholog – ksiądz profesor Stanisław Pękała. Jego bezpośredni, serdeczny kontakt z młodzieżą pozwalał na skupianie wokół siebie licznych grup, które były zafascynowane jego osobowością i umiejętnym podejściem, mimo iż w tamtych czasach władze kraju, w tym władze oświatowe były

37 100 lat Gimnazjum i Liceum Ogólnokształcącego w Brzesku, s. 91–92; F. Kostrzewa, *Duszpasterze fary brzeskiej 1443–2007*, Brzesko 2008, s. 88–95; S. Piech, *Kościół i parafie miasta Brzeska*, Kraków 2004, s. 173–174; J. S. Gawlik, *Wspomnienia z mojej budy. Okocim-Brzesko 1953–1957. W poszukiwaniu drogi życia*, Brzesko 2011, s. 235–240; J. Wyczęsany, *Brzescy pedagodzy. Ks. Stanisław Pękała*, „BIM”, 10 (74) 1998, s. 11.

38 ADT, sygn. WK-II/1, Akta rzeczowe Kurii Diecezjalnej, Nauczanie religii, Sprawozdania dekanalne wizytatorów z wizytacji katechetycznych, tom 100, za lata 1957–1960, teczka: 1957–1958.

39 100 lat Gimnazjum i Liceum Ogólnokształcącego w Brzesku, s. 91–92; F. Kostrzewa, *Duszpasterze fary brzeskiej 1443–2007*, s. 88–95; S. Piech, *Kościół i parafie miasta Brzeska*, s. 173–174; J. S. Gawlik, *Wspomnienia z mojej budy*, s. 235–240; J. Wyczęsany *Brzescy pedagodzy. Ks. Stanisław Pękała*, s. 11.

niechętnie ustosunkowane do Kościoła i głoszonej przez niego nauki. [...] W klasie ósmej nauka religii w naszym liceum odbywała się w ramach normalnych godzin lekcyjnych w salach szkolnych. Nie odczuwaliśmy, a nawet nie zdawaliśmy sobie sprawy z istniejącego napięcia pomiędzy władzami państwowymi a Kościołem. Było to poza nami, ale tylko do momentu, gdy dowiedzieliśmy się, że zajęcia z religii zostaną przeniesione ze szkoły do kościoła. Wówczas część młodzieży przy zdecydowanym poparciu rodziców zaczęła mocno protestować⁴⁰.

W dalszym ciągu relacji czytamy:

Ksiądz Pękała uczył nas myśleć i pracować nad własną osobowością, nad własnymi zmysłami, jak kontrolować nasze reakcje na otaczający świat, jak umieć panować nad chwilowymi zachciankami, odmawiać sobie tych rzeczy, których w danym momencie się pragnie, jak również wielu jeszcze innych zachowań i działań. Uczył nas, jak żyć w grupie przyjaciół i znajomych oraz pośród osób nam obcych lub nawet wrogo nastawionych. [...] Organizował [...] okolicznościowe spotkania [...] podczas których prowokował do różnorodnych dyskusji oraz rozważań filozoficznych i społecznych Uczył nas jak być myślącym człowiekiem [...], a wszystko to było podporządkowane idei Wszechmocnego i Miłosiwego Boga⁴¹.

Gdy czytamy te słowa, nasuwa się wniosek, że w starciu ideologii, konflikcie obcych światów i światopoglądów, wygrywać może tylko prawda reprezentowana przez dobro tkwiące w miłości do człowieka, wewnętrzne piękno i ludzką charyzmę. Praca i osobowość opisywanego katechety stanowiła skuteczną zaporę przed pogromem drenującej chrześcijańskie wartości, antyhumanistycznej laicyzacji. Jest to przykład wielowymiarowy i ponadczasowy w swoim pedagogicznym przesłaniu.

Inną postacią szczególnie zasłużoną dla katechizacji młodzieży szkół średnich w powiecie brzeskim był ksiądz Edwarda Limanówka, który pełnił swoje obowiązki w latach 1961–1971. W tym czasie nauka religii odbywała się już tylko w punktach katechetycznych znajdujących się w różnych miejscach Brzeska: w sali nad zakrytą kościoła św. Jakuba, w budynku przy placu Kazimierza Wielkiego oraz w nowo otwartym kościele Ducha Świętego, gdzie wygospodarowano trzy oddzielne pomieszczenia. Specyfika tego okresu była już inna niż w latach czterdziestych czy pięćdziesiątych. W tym czasie ze strony władz politycznych prowadzono niezmiernie nasi-

40 J.S. Gawlik, *Wspomnienia z mojej budy*, s. 235–240.

41 Tamże.

loną akcją antyreligijną, brutalną w swojej formie oraz treści. Jej areną była również oświata. W archiwach brzeskich szkół średnich znajdują się opisy działań skierowanych przeciwko Kościołowi i akcji przeciwdziałania praktykom religijnym wśród młodzieży. W protokole rady pedagogicznej brzeskiego liceum odnajdujemy pod datą 26 maja 1960 r. notatka o treści:

Występuje sprzeczność pomiędzy wiadomościami podawanymi przez nauczycieli astronomii, fizyki, biologii, a wiadomościami podawanymi przez nauczyciela religii. Nie może być drugiej siły oddziaływania w sprzeczności z naszymi wysiłkami [...]. Żeby przeciwdziałać tym czynnikom zorganizowaliśmy na terenie szkoły Towarzystwo Szkoły Świeckiej [...] pośród nauczycieli i rodziców. Stan liczebny – 30 osób. Jesteśmy za rozdzieleniem religii od szkoły⁴².

30 maja 1960 r. w Technikum Ekonomicznym w Brzesku odbyła się rada szkoleniowa dla nauczycieli, na której dyrektor placówki dokonał analizy dziejów polskiej oświaty pod kątem walki o jej świecki charakter. Na wstępie zaznaczył, że:

Tradycje walki o szkołę świecką są bogate. Początków ich należy szukać w odrodzeniu, kiedy to rodzące się piśmiennictwo pedagogiczne sprzeciwiało się wychowywaniu kościelnemu [...]. Tradycje walki o szkołę świecką wysunął przed pierwszą wojną światową ZNP, obecnie do celu tego dąży Towarzystwo Szkoły Świeckiej⁴³.

Ta wybiórcza i wielce stronnicza interpretacja służyła stworzeniu gruntu pod planowane zmiany, które nadejść miały wraz z nowymi przepisami oświatowymi oraz podkreślała charakter stanowiska, jakie przyjęły oficjalne działania na terenie szkół.

Po wprowadzeniu w życie ustawy z 15 lipca 1961 r. całkowicie zaprzestano na terenie placówek szkolnych powiatu brzeskiego stosowania jakichkolwiek praktyk religijnych. Ponadto w dążeniu do laicyzowania młodzieży podejmowano aktywnie akcje propagandowe, które na celu miały odciągnięcie jej od Kościoła i wdrożenie ideałów materialistycznych. Na tym polu szczególnie aktywnie działał Związek Młodzieży Socjalistycznej (ZMS) i jego szkolne komitety. Kronika Liceum Ogólnokształcącego w Brzesku odnotowuje, pod datą 26 października 1962 r.

42 ASLOB, Księga protokołów rady pedagogicznej.

43 ASTEB, Księga protokołów rady pedagogicznej.

Na zaproszenie Komitetu Szkolnego ZMS przybył do [...] szkoły prelegent z Towarzystwa Ateistów i Wolnomyślicieli z Krakowa [...], który wygłosił referat na temat wychowania młodzieży. [...] Szerzej potraktował temat laicyzacji życia⁴⁴.

Dużą uwagę skierowano na „uświadamianie” młodzieży w kwestiach światopoglądowych i religijnych.

Sprawy odnośnie nauki religii [w czasie pozalekcyjnym, przyp. I. N.] rozwiążmy zgodnie i jednomyślnie. [...] Dużo z młodzieżą rozmawiać, czytać na zespołach czytelniczych. Niech będzie zachowana rozsądna czujność. Niech młodzież nie ucieka od nas – BĄDŹMY BLISKO MŁODZIEŻY [pisownia oryginalna, przyp. I. N.]. Jako szkoła jesteśmy odpowiedzialni za kierunek wychowania, naszym obowiązkiem jest stawić sprawę na gruncie naukowym. Nie wolno nam zaniedbywać pracy uświadamiającej⁴⁵.

W ten sposób mówiono na terenie Technikum Ceramicznego w Łysej Górze. Zapis świadczy o świadomości, że kwestia religii jest sprawą trudną, wymagającą dyplomatycznego traktowania. Rozumowano tak w szkole funkcjonującej na terenie wiejskim, gdzie katolicyzm był mocno zakorzenioną, wielowiekową tradycją, niepoddającą się próbom wyrugowania.

Mimo nasilonych oddziaływań nie udawało się skutecznie odciągnąć młodzieży od kultywowania praktyk religijnych. Sprawie tej poświęcona była konferencja dyrektorów szkół w Krakowie 16 grudnia 1970 r., której przebieg i treść relacjonował podczas posiedzenia rady pedagogicznej dyrektor Liceum Ogólnokształcącego w Brzesku:

W ostatnich latach nasiliła się katechizacja młodzieży. Zjawiskiem niebezpiecznym są wszelkie próby organizowania młodzieży przez księży. [...] Należy podejmować dyskusję z młodzieżą na tematy światopoglądowe. W centrum naszego zainteresowania powinny znaleźć się problemy [...] laicyzacji⁴⁶.

W związku z tym podejmowano aktywnie wiele różnorodnych działań. Przede wszystkim starano się zapewnić bogatą ofertę różnorodnych form spędzania wolnego czasu. Zajęcia pozalekcyjne, kółka zainteresowań, zespoły, sekcje sportowe, rajdy, wycieczki czy organizacje młodzieżowe miały za zadanie odciągać młodzież od reli-

44 ASLOB, Księga protokołów rady pedagogicznej.

45 Archiwum Szkolne Technikum Ceramicznego w Łysej Górze [dalej: ASTCŁG], Księga protokołów rady pedagogicznej.

46 ASLOB, Księga protokołów rady pedagogicznej.

gii i Kościoła. Na terenie internatów pilnowano, aby wychowankowie nie podejmowali żadnych praktyk religijnych. Podczas niedziel i świąt organizowano czas tak, by uczniowie nie uczęszczali na msze i kościelne uroczystości. Jednak pomimo natężonych wysiłków, działania te nie przynosiły zamierzonych efektów. Młodzież szkolna niechętnie poddawała się presji aparatu władzy i naciskom ze strony szkoły. Z właściwą sobie niezależnością kontestowała odgórne nakazy i zakazy. Jednocześnie wielkie znaczenie miała stała obecność w ich pobliżu zaangażowanych i pełnych oddania księży katechetów, osób duchownych, które wspierały w życiu religijnym.

Postacią taką był m.in. wspomniany wcześniej ks. Edward Limanówka. Akcją katechetyczną duchowny objął brzeskich uczniów liceum ogólnokształcącego, technikum ekonomicznego, technikum mechaniczno-elektrycznego i szkół zawodowych. Młodzież z danych klas przychodziła w określonym dniu według swoich możliwości od godziny siódmej rano (przed lekcjami w szkole) do godzin popołudniowych. Katecheta prowadził zajęcia metodą wykładu i dyskusji. Ponadto organizował msze święte dla młodzieży, spotkania ewangelizacyjne, angażował w liturgię. Szczególnie imponował młodym ludziom charyzmatyczną osobowością, gorliwością, encyklopedyczną wiedzą i zaangażowaniem w sprawy uczniów⁴⁷.

Za czasu pobytu ks. Limanówki znacząco wzrosła liczba powołań w parafii i powiecie, co zauważone zostało przez władze państwowe. Służby bezpieczeństwa inwigilujące katechetę odnotowały w swoich sprawozdaniach, że powiat brzeski był poważną bazą dla seminariów duchownych. W 1962 r. kształciło się w nich 36 alumnów, z czego 24 w seminarium tarnowskim. Tuż przed odejściem do parafii w Dębicy funkcjonariusze aparatu bezpieczeństwa komendy powiatowej milicji obywatelskiej w Brzesku zapisali, że na przestrzeni 10 lat ks. Limanówka „wprowadził” do Wyższego Seminarium duchownego 40 kleryków. W 1970 r. studia filozoficzno-teologiczne odbywało 56 kleryków pochodzących z powiatu brzeskiego, w tym 44 w tarnowskim seminarium i 12 w seminariach zakonnych⁴⁸. Przytoczona liczebność miała swoje uzasadnienie. Mimo działalności całego aparatu politycznego, z jego niezwykle brutalnymi narzędziami, możliwy był opór, kontrakcja i postawienie weta poprzez przykład osobowy, wiarygodne, dobre życie. Zaangażowanie na rzecz innych, również w przypadku ks. Limanówki pozostawiło żywy ślad. Transmisja jego wpływów wychowawczych determinowała szeregi młodzieży pomimo ustawicznego zagrożenia blichtrzem komunizmu.

47 F. Kostrzewa, *Duszpasterze fary brzeskiej 1443–2007*, s. 121–124.

48 Tamże, s. 124.

Trajektorie losów i ideały pracy opisanych księży to narracja prawdy przeciwstawiającej się złu. Swoim życiem obaj napisali wielotomowe podręczniki pedagogiki. Reprezentowane przez nich wzorce katechetów i nauczycieli są w dzisiejszej rzeczywistości szczególnie aktualne. Wobec zagrożenia kulturą indywidualistyczną, wykazującą podobny komunizmowi błąd antropologiczny, transponują modele wychowawcze, wskazują powinności pedagogów, ich rolę, wartość i metodę. Ukierunkowują myślenie o młodzieży, sposobach dotarcia do jej psychiki, emocjonalności, wrażliwości. Przedstawiają głębię egzystencji opartej na chrześcijaństwie, a także jej ponadczasową oraz ponad systemową wartość.

Streszczenie: Religia jako przedmiot nauczania od wieków zajmowała ważne miejsce w polskim szkolnictwie. Przemiany ustrojowe, które nastąpiły po zakończeniu drugiej wojny światowej, spowodowały głębokie przeobrażenia w oświacie. Proces rugowania religii ze szkół charakteryzował się zmienną dynamiką. W takiej rzeczywistości szczególnego charakteru nabierała działalność katechetów. Na terenie powiatu brzeskiego bezpośrednio po wojnie funkcjonowało sześć szkół średnich. Praca tutejszych księży-nauczycieli koncentrowała się w tym czasie wokół nauczania religii, podtrzymywania w szkołach katolickich tradycji oraz oporu i sprzeciwu wobec agresywnej polityki laicyzacji młodzieży. Stopniowo jednak ich aktywność ustępować musiała pod naporem komunistycznego terroru. Znaczącą rolę w przeciwstawianiu się procesowi ateizacji szkół odegrał biskup tarnowski Jan Stepa, zaś do grona najbardziej zasłużonych katechetów brzeskich, oddanych sprawom nauczania i wychowania młodzieży należeli ks. Stanisław Pękała oraz ks. Edward Limanówka

Słowa kluczowe: nauczanie religii, katecheta, stalinizm, powiat brzeski, laicyzacja szkolnictwa

Bibliografia

- Archiwum Diecezji Tarnowskiej.
Archiwum Narodowe w Krakowie, oddz. w Tarnowie.
Archiwum Szkolne Liceum Ogólnokształcącego w Brzesku.
Archiwum Szkolne Liceum Ogólnokształcącego w Radłowie.
Archiwum Szkolne Technikum Ceramicznego w Łysej Górze.
Archiwum Szkolne Technikum Ekonomicznego w Brzesku.
„Nowa Szkoła”, 1949, nr 5–6, s. 3.
Annuszowie A., A., *Samotnie wśród wiernych. Kościół wobec przemian politycznych w Polsce (1944–1994)*, Warszawa 1994.
Draus J., R. Terlecki, *Historia wychowania*, t. 2: *Wiek XIX i XX*, Kraków 2005.

- Gawlik J. S., *Wspomnienia z mojej budy. Okocim-Brzesko 1953–1957. W poszukiwaniu drogi życia*, Brzesko 2011.
- Gładysz A., *Oświata, kultura, nauka w latach 1947–1959*, Warszawa–Kraków 1981.
- Hejnicka-Bezwińska T., *Zarys historii wychowania (1944–1989)*, cz. 4: *Oświata i pedagogika pomiędzy dwoma kryzysami*, Kielce 1996.
- Konopka H., *Religia w szkołach Polski Ludowej. Sprawa nauczania religii w polityce państwa (1944–1961)*, Białystok 1995.
- Kostrzewa F., *Duszpasterze fary brzeskiej 1443–2007*, Brzesko 2008.
- Kubacki G., *Z kart historii radłowskiego liceum*, Tarnów 2005, s. 15–27.
- Kurdybacha Ł., *Rozwój programów Towarzystwa Szkoły Świeckiej*, „Wychowanie”, 8 (75) 1962.
- Nowosad I., *Nauczyciel wychowawca czasu polskich przełomów*, Kraków 2001.
- O szeroki front laicki*, „Wychowanie”, 2 (69) 1962.
- Ozga W., *Szkoła należy do państwa, a nie do kościoła*, „Wychowanie”, 7 (11) 1958.
- Piech S., *Kościoły i parafie miasta Brzeska*, Kraków 2004.
- Przemówienie Prezydenta Rzeczypospolitej do młodych nauczycieli*, „Nowa Szkoła”, 1950, nr 3/4.
- Rzepa J., *Zamyślenia przy sarkofagu biskupa Jana Stepy w pięćdziesiątą rocznicę jego śmierci*, Tarnów 2008.
- Szczurowa. *Z dziejów wsi i gminy*, red. J. Hampel, Kraków 1996.
- Ustawa z dnia 1 lipca 1926 r. O stosunkach służbowych nauczycieli*, Dz. URP z 1926 r., nr 92, poz. 530.
- Ustawa z dnia 11 marca 1932 r. O ustroju szkolnictwa*, Dz. URP z 1932 r., nr 38, poz. 389.
- Ustawa z dnia 15 lipca 1961 roku o rozwoju systemu oświaty*, Dz. U. 1961, nr 32, poz. 160.
- Wierzbicki M., *Młodzież w PRL*, Warszawa 2009.
- Wyczesany J., *Brzescy pedagodzy*, ks. Stanisław Pękała, „BIM”, 10 (74) 1998.